

УДК 631.115.11.004.14:005
© 2013

О.М. Варченко,
доктор
економічних наук

І.В. Свиноус,
доктор
економічних наук

*Білоцерківський
національний аграрний
університет*

І.М. Демчак

*НДІ «Укразропром-
продуктивність»*

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми функціонування особистих селянських господарств за деструктивних явищ в економіці країни. Визначено роль і місце ОСГ в умовах загострення соціально-економічних проблем в сільській місцевості. Значну увагу приділено розгляду першопричин, які не стимулюють розвиток особистих селянських господарств як однієї з форм самозайнятості сільського населення. На основі анкетування сформульовано основні напрями подальшого розвитку цієї форми господарювання в сільській місцевості.

Ключові слова: *особисте селянське господарство, зайнятість, сільські території, домогосподарство.*

Постановка проблеми. У процесі ринкового реформування аграрного сектору економіки істотно змінилися місце і роль господарств населення, серед яких переважають особисті селянські господарства (ОСГ). Необхідність розвитку ОСГ об'єктивно зумовлена недостатнім рівнем виробництва сільськогосподарської продукції і грошових доходів селян, а також проблемами із забезпеченням населення екологічно чистими продуктами харчування. Особисті господарства сільського населення, на наш погляд, варто розглядати як складову частину сільського господарства України, оскільки вони відіграють важливу роль в аграрній економіці.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств досліджували Ю. Акчуріна, І. Баланюк, О. Біттер, О. Дем'янчук, В. Збарський, Ф. Зінов'єв, А. Даниленко, М. Малік, В. Мель-Веселяк, І. Прокопа, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін.

Методи досліджень. У дослідженнях було використано загальноприйняті методи і прийоми: сукупність наукових прийомів абстрактно-

логічного методу (індукції й дедукції, аналізу і синтезу, аналогії і порівняння, формалізації та моделювання) для опрацювання теоретичних положень організаційно-економічних засад функціонування особистих селянських господарств.

Мета досліджень — здійснити оцінку проблем розвитку особистих селянських господарств як засобу виживання в умовах вияву деструктивних явищ в економіці країни.

Результати досліджень та їх обговорення. На сучасному етапі сільськогосподарські підприємства майже вдвічі знизили виробництво валової продукції, однак ОСГ зберегли обсяги виробництва, а за окремими видами продовольчої продукції навіть збільшили їх. Отже, у кризовій ситуації ОСГ виявилися стійкішими до економічних негараздів. Це значною мірою зумовлено тим, що такі господарства поставлені в умови самовивживання.

Так, частка продукції рослинництва, що виробляється ОСГ, у 2011 р. збільшилася порівняно з 1990 р. удвічі, а тваринництва — в 1,7 раза. Такі зміни відбулися не завдяки зростанню обсягів виробництва у цій формі господа-

рювання, а внаслідок катастрофічного зниження їх в суспільному секторі. У господарствах населення до 1990 р. практично не вирощували деяких видів товарної сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, соняшнику тощо.

За структурними зрушеннями у співвідношеннях виробництва продукції в усіх категоріях господарств можна зробити висновок про стійке зростання особистого господарства селян [4]. Проте насправді зміни в питомій частці ОСГ у загальній вартості валової продукції можуть не супроводжуватися абсолютним зростанням виробництва її в ОСГ, а бути результатом зниження обсягів виробництва в господарствах інших форм господарювання.

Отже, щодо структурних зрушень у співвідношеннях продукції ОСГ в усіх категоріях господарств створюється уявлення про посилення ролі особистого господарства населення порівняно із суспільним, оскільки частка останнього знижується. Якщо порівнювати тільки структурні зміни, то можна дійти висновку про переважаче зростання виробництва ОСГ.

Такий підхід, з наукового погляду, має деяку тенденційність і враховує лише один бік змін цього явища — питому частку в структурі валової сільськогосподарської продукції, яка може змінюватися навіть при незмінних обсягах виробництва в ОСГ. Тому за об'єктивного підходу до оцінки цих процесів потрібно врахувати весь комплекс змін як у відносному, так і в абсолютному вираженні.

При цьому існує й інший бік, а саме: особисте господарство являє собою важливе джерело наповнення сімейного бюджету. І ця його роль є значно важливішою у разі зниження рівня заробітної плати в корпоративному секторі та нерегулярності її виплати. У більшості випадків не з волі або за бажанням власника ОСГ вироблена ним продукція залишається нереалізованою, а лише тому, що це завдання для самих власників є непосильним через віддаленість ринків збуту, дорожнечу транспортних послуг і т. ін. Корпоративний сектор і держава взагалі звільнили себе від цієї функції, перекавши на власника ОСГ усі проблеми. Тобто такі структурні зрушення слід розглядати не як результат (тим більше позитивний) здійснюваних економічних реформ, а швидше — як вияв інстинкту самозбереження селян.

Створюючи додаткову масу сільськогосподарської продукції, особисте селянське госпо-

дарство звільняє суспільство від необхідності виробляти цю частину продукції в суспільному секторі, використовуючи всі наявні тут ресурси.

Однак для компенсації падіння суспільного виробництва таких ресурсів особисті господарства не мають. Важливу роль відіграє ОСГ насамперед у забезпеченні продовольством жителів міст і містечок, які не мають особистого господарства, через міські та сільські оптовороздрібні продовольчі ринки.

Проте, як свідчать статистичні дані, в умовах кризових явищ в економіці країни виробництво сільськогосподарської продукції в господарствах населення не скоротилося, на відміну від сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання. Тобто ОСГ виявилися стійкішими до негативних економічних явищ порівняно з іншими формами господарювання в аграрному секторі.

Деякі науковці стверджують, що сучасні аграрні перетворення якісно змінили особисті господарства селян. На думку А.Н. Адукової, Г.І. Шмельова, Б.І. Пошкуса, В.Я. Узуна та ін., вони перетворилися на основний сектор аграрної економіки і перестали бути підсобними [1]. Зокрема, В.Я. Узун вважає, що найголовніший і неочікуваний результат аграрної реформи — це перетворення підсобних господарств населення на основний сектор сільського господарства [3].

Полемізуючи з Г.М. Антоновим, К.М. Копач наголошує на необ'єктивній оцінці ОСГ, намаганні приписати їм неіснуючі переваги [3].

За результатами досліджень, більшість особистих селянських господарств наразі використовують екстенсивний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції.

Це стало причиною скорочення темпів зростання обсягів виробництва продукції в ОСГ, хоча частка їх у загальному виробництві у 2011 р. порівняно з 1990 р. зростає.

Як свідчать проведені розрахунки, у разі відмови від ведення особистого підсобного господарства рівень сімейних доходів істотно знизиться, особливо в сільській місцевості, що призведе до перерозподілу сукупних витрат. Передусім виникне проблема забезпечення продуктами харчування, особливо для домогосподарств з низьким рівнем доходів. На основі здійснених розрахунків можна зробити висновки, що грошових доходів не вистачить на придбання навіть мінімальної кількості продуктів харчування. При цьому вже не йдеться про витрати на придбання непродовольчих то-

1. Самооцінка перспектив розвитку особистих селянських господарств, %*

Намір сільських жителів щодо ведення ОСГ	Термін опитування, рік	
	1997	2011
Розміри особистого селянського господарства:		
залишити такими, як є	61,0	79,0
збільшити розмір	34,0	9,0
зменшити розмір	5,0	12,0
організувати селянське (фермерське) господарство	–	–

* За даними обстеження господарств населення Хмельницької та Кіровоградської областей.

варів, оплату послуг, особливо в малозахищених соціальних групах населення [2].

Під час опитування власників особистих селянських господарств у 2011 р. було з'ясовано, за якого рівня сукупного сімейного місячного доходу їхні домогосподарства відмовляться від польового наділу. Так, у домогосподарствах із середнім віком його членів 30–40 років величина доходу має коливатися в межах 6–7 тис. грн, 41–50 років — 5 тис. грн, 51–60 років — 2–4 тис. грн. На запитання: «За якого рівня доходів ви відмовитесь від присадибної земельної ділянки?» — 100% опитаних відповіли, що не мають наміру відмовлятися від присадибної ділянки.

Наведене вище дає підстави для висновку, що за 20 років незалежності України так і не виправдав себе постулат, що «фермер швидко нагодує країну», який був дуже популярний у перші роки реформування аграрного сектору економіки. Проте господарства населення не можуть бути постійним джерелом постачан-

ня продовольства в Україні. Підтвердженням цього є досвід провідних країн світу й оцінка перспектив розвитку ОСГ, здійснена за результатами анкетного опитування господарств населення.

У 1997 р. на запитання про наміри щодо подальшого розвитку особистого господарства 61% опитаних відповіли, що не мають наміру змінювати його розмір, 34% — сподівалися його розширити, а 5% — планували зменшити обсяги виробництва у своїх особистих господарствах. У 2011 р. вже 79% обстежених селянських господарств не вважали за потрібне збільшувати його розміри (табл. 1). При цьому слід зазначити, що протягом аналізованого періоду (1997–2011 рр.) збільшилися площі земельних ділянок, які використовувалися для ведення ОСГ.

Водночас упродовж аналізованого періоду (1997–2011 рр.) відбулося збільшення земельних ділянок, які використовувалися для ведення ОСГ, на підставі нового Земельного кодек-

2. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які труднощі Ви відчуваєте при веденні ОСГ?», % від кількості опитаних*

Показник	Рік	
	1997	2011
Висока трудомісткість	28,0	42,0
Проблеми з організацією збуту продукції	23,0	18,0
Не вистачає:		
землі	16,0	0
сільськогосподарської техніки	12,0	33,0
господарських будівель	9,0	2,0
кормів	7,0	1,0
Проблема забезпечення молодняком	5,0	4,0

* За даними обстеження господарств населення Хмельницької та Кіровоградської областей.

су, а також на основі указів Президента України «Про додаткові заходи щодо задоволення потреб громадян у земельних ділянках» від 28 червня 1999 р., «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р., «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи» від 12 квітня 2000 р., «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та подальшого розвитку аграрного сектору економіки» від 21 лютого 2002 р. та ін. Наведені дані підтверджуються й матеріалами інших досліджень. Однак зростає площа земельних ділянок, які не обробляються власниками ОСГ, особливо де площа землекористування перевищує 1 га (табл. 2). За даними вибіркового обстеження діяльності сільських домогосподарств державними органами статистики, у 2011 р. частка ріллі, яка не була засіяна в ОСГ, до 0,5 га становила 4,6 %, 0,5–1 га — 5,8, більше 1 га — 12,6 %. При цьому в останій групі сільських домогосподарств перебувало в землекористуванні до 70,6% земельних угідь, виділених для ведення особистого селянського господарства. За спостереженнями авторів, більшість ОСГ зменшили площу землекористування до розмірів, які були до моменту проведення аграрних перетворень на селі.

Так, у 2011 р. в Хмельницькій області тільки 17,4% респондентів припускали, що для підвищення рівня свого добробуту необхідно збільшити розмір ОСГ, а 14,3% не бачили для цього жодних можливостей. У 2011 р. власники обстежених особистих господарств не вважали за доцільне створювати фермерські господарства. Крім того, збільшилася чисельність приватних власників, які мали намір зменшити розміри особистого селянського господарства майже вдвічі. З огляду на це з'ясовано основні проблеми діяльності особистих селянських господарств.

Небажання розширювати свої ОСГ респонденти пояснюють багатьма причинами. Головна з них — відсутність матеріально-технічної бази і фінансових ресурсів. Кожен третій-четвертий з опитаних вважає, що стримувальним чинником розвитку ОСГ є відсутність пільгового кредитування, а також недоступність придбання сільськогосподарської техніки і знарядь для дрібного виробництва. Серйозним чинником стало зниження матеріально-техніч-

ної допомоги з боку колективних сільськогосподарських підприємств. Лише 10–12% респондентів задоволені такою допомогою. Природно, що передусім це пов'язано з фінансовим станом сільгоспідприємств і суб'єктивним чинником.

Значна частина власників ОСГ вважає, що фінансовий стан може бути поліпшений завдяки пільговому кредиту (переконані 23–25% опитаних). Майже 30% респондентів вбачають можливість одержання коштів у виділенні для власників ОСГ частини майнового паю у грошовому вираженні.

На переконання половини респондентів, розширення земельних ділянок недоцільне через низький рівень цін на сільськогосподарську продукцію і високі витрати, що, зрештою, призводить до збитковості виробництва.

Як показали дослідження, полярні підходи до розширення особистого селянського господарства підтверджуються вибором основного напрямку його розвитку, що визначає характер земельних і виробничих відносин. З огляду на це розглянемо докладніше результати відповідей респондентів на запитання: «З якою головною метою і за яким напрямом Ви хотіли б вести надалі своє ОСГ?».

Майже 2/3 опитаних вважають, що основним напрямом у подальшому розвитку ОСГ має бути виробництво продукції для власного споживання з можливою подальшою реалізацією деякої кількості продукції. Лише 25–27% опитаних бажають розвивати своє господарство з орієнтацією на виробництво значної кількості продукції для продажу.

За результатами проведених досліджень, земельна ділянка є основою функціонування особистих селянських господарств. Проте високий рівень затрат ручної праці на її обробіток не стимулює більшість сільських жителів до розширення площі землекористування. Крім того, через складну демографічну ситуацію значні площі сільськогосподарських угідь, що виділені на розширення особистих селянських господарств, не обробляються.

Як свідчать результати опитування сільських домогосподарств, що було проведене органами статистики в 2011 р. у Вінницькій, Хмельницькій та Черкаській областях, основними причинами, які стримують розвиток виробництва в домогосподарствах, є нестача коштів, незадовільне співвідношення цін на промислові ресурси і власну продукцію, неефективна державна підтримка виробників тощо.

Висновки

Особисті селянські господарства слугують своєрідним буфером, що сповільнює загальний спад виробництва сільськогосподарської продукції і тим самим підтримує певний рівень продовольчої безпеки держави. З огляду на це вважаємо невинуватеною недостатню увагу держави до економічних проблем вітчизняних ОСГ, оскільки тут виробляється понад 60% продовольчих ресурсів держави.

Для кожного конкретного власника ОСГ як господарства підсобного, споживчого зазви-

чай не принципово, яка його ефективність. Власник вестиме своє господарство навіть у найтяжчих умовах, незважаючи на жодні витрати. Проте це триватиме до визначеної межі — доки задовольняються власні потреби. Як зазначає А.Н. Тарасов: «Незважаючи на неефективність з погляду економіки, ОСГ сьогодні як економічний інститут виконує насамперед соціальну функцію, становлячи собою фундаментальну основу соціальної стійкості сільського співтовариства» [5].

Бібліографія

1. Адукова А.Н. Оценка эффективности ЛПХ/ А.Н. Адукова//Рыночная трансформация сельского хозяйства: десятилетний опыт и перспективы. — М.: ТСХА, 2003. — С. 138–140.

2. Збарський В.К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання/ В.К. Збарський//Економіка АПК. — 2004. — № 1. — С. 48–53.

3. Копач К.В. Личное подсобное хозяйство сельского населения и его интеграция с предприятиями агропромышленного комплекса/К.В. Копач. — М.:

ФГНУ «Росинформагротех», 2002. — 312 с.

4. Липчук В.В. Перспективи розвитку особистих господарств населення/В.В. Липчук, С.М. Курило// Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 106–108.

5. Тарасов А.Н. Экономическое поведение и эффективность личных подсобных хозяйств в переходной экономике. — [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.iet.ru/personal/agro/newslet/2_5.htm

6. Узун В.Я. Семейные фермы не помеха// В.Я. Узун//Экономика и право. — 1999. — № 2. — С. 6–7.

Надійшла 25.09.2013.